

Ιστορική και αισθητική διαμόρφωση του ρεμπέτικου τραγουδιού

στον αγέραστο Βασίλη Τσιτσάνη
και στην αξέχαστη Μαρίκα Νίνου

Υπάρχει πάντα μέσα μας μια παράξενη περιέργεια για το ρεμπέτικο. Είτε γοητευόμαστε από τη μουσική του, είτε μάς βάζει σε σκέψεις η βαριά μελαγχολία του, κατά βάθος αναρωτιόμαστε τι έχει αυτό το τραγούδι και μας τραβά, πού βρίσκει τη δύναμη να εκμηδενίζει κάθε επιφύλαξη. Αν ρωτήσουμε ένα απλό άνθρωπο, θα μας πει: «Τα ρεμπέτικα είναι τραγούδια του λαού. Είναι βγαλμένα μέσα από τη ζωή και γι αυτό μιλούν στην καρδιά.» Η απάντηση αυτή, παρά την απλοϊκότητα της, τοποθετεί σωστά τα πράγματα. Είναι τραγούδια του λαού, αυθεντικά και πηγαία. Ας δούμε, λοιπόν, ποιες είναι οι καταβολές τους και από τι στάδια πέρασαν ώσπου να φτάσουν στη σημερινή τους μορφή.

Με το πάρσιμο της Πόλης από τούς Τούρκους, ο ελληνισμός έπαψε πια να παίζει πρωτεύοντα ρόλο στη Μικρά Ασία και τα Βαλκάνια. Η επίδρασή του στα μεγάλα κέντρα ελαττώθηκε. Ένα χαρμάνι από φυλές - Τούρκοι, Αρμένηδες, Εβραίοι, Σλάβοι, Αλβανοί και, φυσικά, Έλληνες - δάνεισε και δανείστηκε, πήρε κι έδωσε, έχασε και κέρδισε το αίμα του, τη λαλιά του, τις παραδόσεις του, και φυσικά, και τα τραγούδια του. Έτσι, με τον καιρό, δημιουργήθηκε ένα ανατολίτικο τραγούδι, μίγμα από βυζαντινά, ρωμαίικα, τούρκικα και αράπικα μοτίβα. Το τραγουδούσαν κυρίως άνθρωποι του λαού, οι φτωχοί και οι αγράμματοι, οι άνεργοι και οι ρεμπέτηδες, και δεν είναι παράξενο πού με τον καιρό ονομάστηκε ρεμπέτικο - με κάποια μεγαλοαστική περιφρόνηση στην ονομασία.

Εν τω μεταξύ, στα ελληνικά χωριά εξακολουθούσε να ζει ανόθευτη η χιλιόχρονη παράδοση, πού άρχιζε από τα ακριτικά και συνεχίζονταν με τα κλέφτικα. Εκεί τα λαϊκά μας τραγούδια είχαν φτάσει σε μια σπάνια τελειότητα και ομορφιά, σε μίαν αξεπέραστη ποιητική καθαρότητα, ενώ παράλληλα άρχιζε να διαφαίνεται κάποια εξάντληση. Όταν όμως η Ελλάδα έγινε ανεξάρτητο κράτος και η διαμόρφωση της ζωής μετατοπίστηκε απ' το χωριό στις πόλεις, τα τραγούδια του βουνού και του κάμπου άρχισαν να σβήνουν. Οι πόλεις με τα νέα προβλήματα τους, με το διαφορετικό ρυθμό τους, ήθελαν τώρα ένα νέο τραγούδι, πού, να εκφράζει τις νέες συνθήκες ζωής, ένα τραγούδι εξίσου λαϊκό σαν το παλιό. Έτσι, υπήρξε μια εποχή, από τον Όθωνα ως τη μικρασιατική καταστροφή, πού πολλών λογιών τραγούδια δοκιμάστηκαν, μα κανένα δεν κέρδισε την καρδιά του λαού. Και πρώτα-πρώτα, η ηπειρωτική Ελλάδα γνώρισε καλύτερα τα νησιά, με τούς πεταχτούς και πρόσχαρους ρυθμούς τους, πού συνοδεύουν το τράβηγμα των κουπιών και τις άλλες δουλειές των ναυτικών. Από λιμάνι σε λιμάνι τα νησιώτικα διαδόθηκαν πιο πλατιά, ζυμώθηκαν με τα τραγούδια του λιμανιού. Το λιμάνι έχει άλλο ρυθμό, άλλο χρώμα: καράβια έρχονται και φεύγουν εμπόριο και νοσταλγία. Το βράδυ οι

ναυτικοί μαζεύονται στις ταβέρνες και τα πίνουν. Μες στους καπνούς και τα πιοτά, βγαίνουν επάνω όλα τα μεράκια, οι τόνοι γίνονται πιο δραματικοί, σμίγει το κέφι με το παράπονο. Το τραγούδια της ταβέρνας είναι θλιβερά, μ' ένα κατακάθι πίκρας, πού κανένα πιοτό δεν τη γλυκαίνει. Ένας αγιάτρευτος καημός ζητάει την ευδαιμονία και τη λήθη - πού συχνά την προσφέρει μόνο το χασίς. Γι αυτό και τα χασικλίδικα είναι βαριά, νωθρά και χαυνωμένα. Μα και η αγορά έχει το δικό της χρώμα: πουληταδες πού συνθέτουν αυτοσχέδια δίσπιχα για να διαφημίσουν την πραμάτεια τους, μάγκες που κάθονται στις γωνιές περιμένοντας για δουλειά ή χαζεύοντας, χωριάτες πού έρχονται απ' τα βουνά και φέρνουν τα νέα τραγούδια των κλεφτολήσταρχων. Αυτοί οι παράξενοι ληστές συγκινούν κρυφά το λαό: σκοτώνουν πλούσιους και με το λεφτά τους παντρεύουν φτωχούς. Τούς βγάζουν διαρκώς τραγούδια και κυκλοφορούν φυλλάδες με τα κατορθώματα τους. Κι όταν τούς πιάσουν και τούς φυλακίσουν, τα τραγούδια τους θα ξεφύγουν τα σίδερα, θα μαθευτούν σ' όλη τη χώρα. Αυτά τα τραγούδια της φυλακής, με το σπαραγμό τους για τη σκληρή μοίρα, με το παράπονο μιας λεύτερης φύσης πού σκλαβώνεται, δεν αφήνουν κανέναν ασυγκίνητο. Μοναχά τα καλά σπίπια θα επιμένουν ακόμα να τραγουδούν το Γελεκάκι και τη Μυγδαλιά, κλείνοντας επίμονα τα αυτιά τους σε ότι δεν είναι καντάδα και όπερα. Είναι μια παρδαλή εποχή πού όλα, από το μόρτικο έως το παριζιάνικο, πρέπει να δοκιμαστούν.

Και ξαφνικά, ύστερα από το βαθμιαίο μεγάλωμα της Ελλάδας με την προσάρτηση των Εφτανήσων, της Θεσσαλίας, της Ηπείρου, των νησιών τού Αιγαίου, της Κρήτης, της Μακεδονίας και της Θράκης, ήρθε η τρομερή καταστροφή τού '22. Τότε πλημμύρισε η Ελλάδα πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία, τον Πόντο, τον Καύκασο, την Καππαδοκία, την Ανατολική Θράκη, το Μοναστήρι και άλλες πανάρχαιες εστίες τού ρημαγμένου ελληνισμού. Κι όλοι αυτοί, γυμνοί, νηστικοί, με την απόγνωση τού ξεριζωμού τους, ήρθαν κουβαλώντας μαζί τους την πίστη τους μονάχα και το τραγούδια τους. Είχε σημάνει η ώρα τού ρεμπέτικου, η ώρα τού πιο συμπυκνωμένου ελληνικού τραγουδιού. Μέσα απ αυτό το χαρμάνι των ξεριζωμένων ανθρώπων, μέσα απ αυτά τα θύματα της μεγάλης ιδέας και της θανάσιμης μικροπολιτικής της παλιάς Ελλάδας, ξεπήδησε το ποτάμι τού ρεμπέτικου και στο διάβα του δέχτηκε όλα τα μικρά ρυάκια πού αναφέραμε παραπάνω: το τραγούδια τού νησιού, τού λιμανιού, της ταβέρνας, της φυλακής κτλ. Αντίθετα, τα τοπικά τραγούδια (ιδίως τα κρητικά και τα ποντιακά), παρόλο πού διέσωζαν πιο ανόθευτους τούς αρχαίους ρυθμούς - ίσως γιατί τούς έλειπε η μουσική δυναμικότητα - δεν μπόρεσαν να συγκινήσουν τα πλατύτερα στρώματα κ εξακολούθησαν να φυτοζωούν μέσα στα στενά τοπικά τους πλαίσια.

Η προσφυγιά, λοιπόν, είναι πού επέβαλε το ρεμπέτικο. Από δω και πέρα δεν χρειάζονταν παρά μια εσωτερική κάθαρση: έπρεπε να φύγουν τα ξένα στοιχεία να προσαρμοστεί το περιεχόμενο σε θέματα πιο λαϊκά να λείψουν οι χυδαίες ροπές και να συγχωνευτούν οι ετερόκλητες φωνές, έτσι πού το ρεμπέτικο ν' απλωθεί ευρύτερα. Το λαμπικάρισμα αυτό το πέτυχε, σχεδόν μόνος του, ο λαϊκός συνθέτης και μάγος τού μπουζουκιού Βασίλης Τσιτσάνης, αληθινή

ιδιοφυΐα στο είδος του. Ο Τσιτσάνης βρήκε ένα τραγούδι χασικλίδικο, μόρτικο, περιφρονημένο το βρήκε στο στόμα των φυλακισμένων και των κακούργων, στα τσογλάνια της αγοράς και τού λιμανιού - και το καθάρισε από κάθε πρόστυχο και χαμηλό, πέταξε την αργκό και τούς ιδιωματισμούς, έκοψε τα πολλά στριφογυρίσματα και τα τούρκικα μοτίβα, πλούτισε τα θέματα του με κοινωνικά στοιχεία και το 'κανε ν' αγκαλιάσει τα μεράκια και τα ντέρτια της ελληνικής ψυχής. Τραγούδησε τούς καημούς της φτωχογειτονιάς, τού σπιτιού, της φάμπρικας, της εργατιάς, τού πονεμένου έρωτα, της ταβέρνας, με στίχους και μοτίβα, πού τούς έδωσε μια λεπτή ευγένεια και μια μελαγχολική διάθεση. Σήμερα το τραγούδι τού Τσιτσάνη συγκινεί εξ ίσου πόλεις και χωριά, εργάτες και μορφωμένους, μικρούς και μεγάλους. Ύστερα, βέβαια, ήρθαν κι άλλοι και βάδισαν στα δρόμο εκείνου, με λιγότερη ή περισσότερη επιτυχία. Ο Τσιτσάνης όμως θα μείνει ο φωτεινός κι αξεπέραστος δημιουργός της Συννεφιασμένης Κυριακής, πού με την τέχνη του έκανε το ρεμπέτικο πιο ελληνικό και πιο ανθρώπινο.

Ύστερα απ αυτή τη σύντομη ανασκόπηση, θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε τα ρεμπέτικα σαν συνέχεια των δημοτικών, αφού και 'κείνα κι αυτά από το λαό βγήκαν και τη λαϊκή ψυχή εκφράζουν. (Το ότι γνωρίζουμε τούς σύνθετες των ρεμπέτικων, δεν έχει καμία σημασία: είναι τόσο πολύ λαϊκοί άνθρωποι και το τραγούδι τους εκφράζει τόσο πολύ το λαϊκό αίσθημα, πού το όνομα τους παύει να αντιπροσωπεύει ατομικές καταστάσεις.) Αξίζει, λοιπόν, να εξετάσουμε, έστω και σύντομα, τις ομοιότητες και τις διαφορές τους. Εκείνο πού κάνει μεγάλη εντύπωση, ευθύς εξ αρχής, είναι ο ελληνικός χαρακτήρας τού ρεμπέτικου τραγουδιού, πού τα φέρνει πιο κοντά στα δημοτικά και το απομακρύνει από τα ανατολίτικα. Τα ανατολίτικα είναι αισθησιακά μες στα γυρίσματα τους μας ξυπνούν βίαια πάθη και ορμές με τον αισθησιασμό τους, τα πιο βαθιά μας ένστικτα ζητούν να ξεσπάσουν ξεφρενιασμένα, ο ρυθμός τους φέρνει στη λαγνεία. Αντίθετα, τα ρεμπέτικα είναι αισθηματικά. Όταν τα ακούμε, μια μελαγχολική διάθεση μας κυριεύει, σχεδόν μας έρχεται να κλάψουμε - γιατί είναι ζυμωμένα με το βαθύτερο καημό πού μας τυραννάει, με το μεράκι πού μας τρώει, απλώνουν στα μάτια μας τα πιο ρημαγμένα τοπία της ψυχής μας. Επιτελούν, με τον τρόπο τους, μια κάθαρση, μάς λυτρώνουν ψυχικά, καθώς δίνουν διέξοδο στα πιο κρυφά μας παράπονα. Το ίδιο και τα δημοτικά, αν εξαιρέσουμε τα ακριτικά και τα κλέφτικα, είναι παραπονιαρικά και λυπητερά, γιατί εμείς οι Έλληνες είμαστε συναισθηματικός λαός, με μια αγιάτρευτη καρδιά και μ' ένα χρόνιο μεράκι, πού σπάνια γίνεται κέφι. Δε μοιάζει όμως μόνο η ατμόσφαιρα άλλα και η μυθολογία τους. Το παλικάρι πού σε λίγο θα πεθάνει, η μάνα πού παρακαλάει το Χάρο. Ο Χάρος πού δεν ακούει παρακάλια και, γενικά, ο Θάνατος είναι θέματα κοινά κ εδώ κι εκεί. Θα 'λεγε κανείς πώς τα τραγούδια μας είναι σχεδόν μοιρολόγια, μέσα από τα οποία ξεπηδάει πιο παθιασμένη η λαχτάρα της ζωής. Καμιά μεταφυσική προέκταση, καμιά χριστιανική πίστη, καμιά ελπίδα, ένας ζωικός και σχεδόν μοιρολατρικός παγανισμός κυριαρχεί στα τραγούδια μας, από τον Όμηρο έως τον Τσιτσάνη: ακόμα και η επίκληση «Θεέ μου» είναι μονάχα αναστεναγμός, χωρίς θρησκευτικό νόημα.

Αλλά και η στιχουργία των δύο τραγουδιών είναι κοινή. Ο ιαμβικός δεκαπεντασύλλαβος, ο κατ' εξοχήν νεοελληνικός στίχος, κυριαρχεί παντού αβίαστα και φυσικά. Στα πιο πολλά δημοτικά τον συναντούμε άλλοτε ανομοιοκατάληκτο και άλλοτε με ρύμες, πού σχηματίζουν δίστιχα. Στα ρεμπέτικα τα δίστιχα είναι πάντοτε ο κανόνας, μόνο πού σπάνουν στη μέση και γίνονται τετράστιχα, πάντοτε ομοιοκατάληκτα - η ομοιοκαταληξία κυριάρχησε πλέον στη λαϊκή αίσθηση - και πάντοτε τρία, συχνά με επωδό. Οι πιο πολλές στιχουργικές μορφές των ρεμπέτικων ξεκινούν σχεδόν πάντα από το δεκαπεντασύλλαβο. Αυτές είναι μερικές από τις ομοιότητες ανάμεσα στα δημοτικά και τα ρεμπέτικα. Αλλά και οι διαφορές υπογραμμίζουν, κατά κάποιο τρόπο, την ενότητα τους. Οι διαφορές αυτές υπάρχουν κυρίως στην τεχνική και κοινωνική ύφή των τραγουδιών μας. Το ρεμπέτικο, μορφικά, είναι άπλαστο ακόμα. Η τεχνική του είναι ατελής και σχεδόν πρωτόγονη: τώρα μόλις, δηλαδή εδώ και τριάντα χρόνια, άρχισε να πλάθεται και να διαμορφώνεται. Οι ρύμες είναι αδέξιες και συχνά κακές τα λόγια κοινότυπα και συχνά παραγεμισμένα, οι στίχοι σπάνια έχουν πυκνότητα κι ακόμη σπανιότερα εκφράζουν το αίσθημα ποιητικά. Θα ήταν ανόητο να ψάχνουμε να βρούμε στα ρεμπέτικα την ομορφιά και την τελειότητα πού απέκτησαν τα δημοτικά κατά τη διάρκεια της χιλιόχρονης επεξεργασίας τους. Επομένως, η διαφορά αυτή είναι μονάχα διαφορά ηλικίας κι αυτός είναι ο λόγος πού το ρεμπέτικο φαίνεται τόσο άπλαστο και φτωχό, καθώς μάλιστα τα πράγματα το έφεραν να διαδεχτεί ένα τόσο ώριμο δημιουργήμα, όπως είναι τα δημοτικά μας τραγούδια. Η άλλη διαφορά είναι κοινωνική, αντανακλά τις διαφορές των καιρών. Τα δημοτικά τραγούδια έχουν την άπλα του ελληνικού ουρανού, τον καθαρό αέρα των υψηλών βουνών, τη λεβεντιά των παλιών ανθρώπων. Τα ρεμπέτικα έχουν τον κλειστό, συννεφιασμένο ουρανό των πόλεων, την αποπνιχτική ατμόσφαιρα των υπογείων και των εργοστασίων, τη μιζέρια και τη σκεβρωμένη ψυχή του σημερινού ανθρώπου. Άλλαξαν πια οι εποχές, οι συνήθειες, τα μέσα. Οι βλάχοι και οι βλαχοπούλες έχουν, βέβαια, γραφικότητα, ανήκουν όμως μια για πάντα στα παρελθόν. Τον καθαρό ουρανό τον διαδέχτηκαν τώρα οι καπνοί απ' τις φάμπρικες την ξενιοσσιά τού μικρού τσομπάνη την αντικατέστησε το μαράζι τού άνεργου ύστερα από τόσους πολέμους και πείνες, τα παλικάρια δεν είναι όπως άλλοτε ροδοκόκκινα, ούτε έχουν να νοιαστούν μονάχα για τα μάτια της γειτονοπούλας τους. Ήταν επόμενο, λοιπόν, και το ρεμπέτικο τραγούδι, πού γεννήθηκε κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, να ζωγραφίζει τη μιζέρια και τη βρωμιά των μεγαλουπόλεων, τις απανωτές συμφορές αυτού τού τόπου, ακόμα και το χαλάρωμα της ηθικής συνείδησης στις μέρες μας. Κάτω όμως από τα σοβαντίσματα της κάθε εποχής, θα δούμε το λαό μας πάντα ίδιο, με την ίδια πίστη και την ίδια καρδιά, με το ίδιο φιλότιμο και το ίδιο μεράκι, με τα ίδια τραγούδια και τούς ίδιους ρυθμούς. Κι όσο ο λαός θα εξακολουθεί να 'ναι ανήσυχος και δυστυχημένος, ανήσυχια θα 'ναι και παθητικά τα τραγούδια του.